

УДК 378.01

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДИСКУРСУ В ПИСЕМНІЙ ТА УСНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Буднік А. О.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

У статті розглянуто актуальне для нових технологій навчання мови питання про пріоритетне спрямування мовної освіти на вивчення дискурсу, проаналізовано відмінності між усним та писемним дискурсом, визначено особливості роботи з цими видами дискурсу, окреслено дискурсні вміння.

Ключові слова: дискурс, мовна освіта, лінгводидактика, комунікація, текст.

Будник А. О. Особенности изучения дискурса в письменной и устной коммуникации. В статье рассматривается актуальная для новых технологий обучения языку проблема приоритетной направленности языкового образования на изучение дискурса, проанализированы отличия между устным и письменным дискурсом, отмечены особенности работы с этими видами дискурса, описаны дискурсивные умения.

Ключевые слова: дискурс, языковое образование, лингводидактика, коммуникация, текст.

Budnik A. O. Features of studying of a discourse in written and oral communication. The article deals with an actual question for new language technologies about the role of discourse in the educational process, the noted features of these types of discourse, described discourses skills.

Key words: discourse, philology education, linguistic and didactics, communication, text.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасній лінгвістиці чітко розмежовано поняття «текст» і «дискурс» (Ф. С. Бачевич, В. І. Карасик, А. О. Кібрик, О. С. Кубрякова, К. Я. Кусько, Л. М. Макаров, О. О. Селіванова), адже на зміну класичній текстолінгвістиці прийшла лінгвістика дискурсивна, яка «передусім досліджує дискурс комунікативних актів (текстовий і усний), наявність у цих актах когезійних зв'язків на різних мовних рівнях, а також, що вкрай важливо, зв'язків мовних структур із категоріями екстремного змісту (соціальними, культурологічними, психологічними, етнічними, ментальними та іншими)» [6, 61]. Саме дискурсна неолінгвістика покликана визначити методологію аналізу структури дискурсу, скласифікувати його типи (жанри), власне, виробити науковий категоріальний апарат дискурсології. Актуальність розвідки вбачаємо у недостатньому лінгводидактичному дослідженні дискурсу у сфері усної та писемної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проблематики дисертаційних досліджень засвідчив, що наукові пошуки і здобутки української лінгводидактики останнього десятиліття так чи інакше перегукуються із загальними тенденціями лінгвістики. Передусім йдеться про зацікавленість лінгвістичними «макрооб'єктами» – текстом і дискурсом, у (Горідько Ю. Л., Златів Л. М., Лановик Т. А., Нікітіна А. В.). Інша тенденція пов'язана із бурхливим розвитком лінгвістичної прагматики та її впливом на дидактику загалом. Цілком очевидно, що лінгводидактика стала більш прагматичною і функціонально

зорієнтованою: простежуємо зміщення акцентів з мови та її структурно-системних властивостей на її функції, або, послуговуючись щербівським протиставленням, з мови на мовленнєву діяльність (Босак Н. Ф., Дідук Г. І., Курінна А. Ф., Кухарчук І. О., Семенов О. М., Статівка В. І.). Крім того, спостерігаємо досить відчутний міжгалузевий зв'язок і перетин лінгводидактики із психолінгвістикою, соціолінгвістикою, літературознавством і когнітологією (Дороз В. Ф., Клименко Ж. В., Кучерява О. А., Левченко Т. М., Романенко Ю. О., Сафарян С. І., Симоненко Т. В.).

Як відомо, думка щодо потреби розмежування понять «текст» і «дискурс» з'явилась у кінці 70-х – на початку 80-х рр. XX століття, коли лінгвістика тексту та теорія мовленнєвих актів спрямували дослідження на аналіз дискурсу як загального продукту мовленнєвої діяльності людини. Головну відмінність між ними сформулював Е. Бенвеніст, пояснюючи дискурс як процес застосування мовної системи, а текст – як результат цього процесу [1]. Надалі широке тлумачення дискурсу призвело до появи різних акцентів у його змісті, що загостило наукові суперечки та лише збільшило термінологічну невизначеність між авторами. Міжгалузєва сутність розглядуваного феномену сприяла появі різних джерел етимологізації означеної дефініції залежно від того, яку концепцію (філософсько-історичну, літературознавчу, лінгвістичну) поділяв той чи інший дослідник. У запропонованій статті ми не будемо зупинятися на розкритті історії виникнення наукової дискусії через термінологічну неузгодженість понять «текст» і «дискурс» (вони досить докладно розглянуті у працях зарубіжних і вітчизняних учених Н. Д. Арутюнової, В. Г. Борботько, І. Р. Гальперіна, Г. А. ван Дейка, В. І. Карасика,

О. С. Кубрякової, М. Л. Макарова, Т. В. Радзівської, О. О. Селіванової, П. Серіо, К. Ф. Седова, Дж. Остін, М. Фуко, З. Харріса), а перейдемо до розгляду питання щодо опозиції дискурсу і тексту за критерієм усний/писемний, яка, на нашу думку, надалі продовжує залишатися **актуальною** проблемою не стільки теоретичною, скільки прикладної науки.

Відповідно до цього **метою** запропонованої статті є уточнення окремих положень лінгвістичної концепції дискурсу в системі координат антропоцентрично зорієнтованої лінгводидактики, а завданнями: проаналізувати відмінності між досліджуваними поняттями, а саме - усний та писемним дискурс; визначити особливості роботи з цими видами дискурсу; окреслити дискурсні уміння та розмежувати їх за видами дискурсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукова література налічує чимало визначень тексту, водночас найчастіше вчені неминуче посилаються на висловлювання І. Р. Гальперіна, згідно з яким текст – це «квитвір мовленнєвотворчого процесу, що характеризується завершеністю, об'єктивованим у вигляді письмового документу, літературно оброблений у відповідності з типом цього документу, твір, який складається із заголовка та низки особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову» [3, 18]. З цього визначення, як бачимо, випливає, що вчений визначає текст як такий, що «існує лише у письмовій формі, бо далі автор додає, що «під текстом слід розуміти не фіксоване на папері усне мовлення, завжди раптове, неорганізоване, непослідовне, а особливий різновид мовленнєвої творчості, що має свої параметри, відмінні від параметрів усного мовлення» [3, 18]. Однак із появою нових акцентів у змісті класичної текстолінгвістики, які, насамперед, спричинені так званним дискурсивним переворотом, поступово почала розповсюджуватися ідея щодо зняття окремих дихотомій: «дискурс – усне мовлення»; «текст – писемна форма»; «дискурс - процес»; «текст – продукт, результат»; «текст – формальна, абстрактна конструкція»; «дискурс – віртуальні різновиди її актуалізації». Про можливість фіксації дискурсу на письмі говорить О. С. Мельничук [8]; В. В. Богданов розглядає дискурс як родове поняття до таких видів, як мовлення і текст, що за самою лінгвістичною природою містять диференційні риси «усний» і «писемний» [2]. «Текст є переважно категорією письмовою, дискурс – усною, але дедалі з тенденцією трансформації в письмову форму», – справедливо уточнює К. Я. Кусько [6, 160]. Якнайповніше ця ідея розвинулась у пізніших дослідженнях, зокрема у фундаментальній монографії М. Л. Макарова [7], а також ґрунтовному аналітичному огляді Н. В. Петрової, яка вважає, що «для поширення поняття «дискурс» на писемний текст аргументів знаходимо достатньо, писемний текст – це твір мовленнєвий, є учасники, які перебувають у взаємодії; породження і сприймання писемного тексту неможливе без ментальних процесів і соціального контексту» [10, 128].

Сучасний стан наукової дослідженості порушеної нами проблеми свідчить про те, що і текст, і дискурс є мовленнєвими утвореннями, що мають деякі схожі характеристики: зв'язність, цілісність, завершеність, композиційна оформленість, належність до певного типу. Водночас до специфічних параметрів дискурсу належать ті, які пов'язані з екстралінгвістичними властивостями акту спілкування, а саме: комунікативні наміри і комунікативні цілі мовця та слухача; співвіднесеність дискурсу з конкретними учасниками комунікативного акту, їх соціальним статусом, рольовими стосунками; умови спілкування (форма контакту, час, місце, різновид і ін.); сфера спілкування (офіційна, неофіційна, професійна, побутова тощо) [4]. До цього додамо, що чи не найістотнішими з них, які, власне, і визначають створення конкретного дискурсу, виступають комунікативна мета і комунікативний намір, або інтенція автора. Комунікативна мета – це планований акт спілкування, що досягається шляхом здійснення низки відповідних комунікативних намірів. Комунікативний намір становить домовленнєву фазу; він зумовлює вибір мовних засобів, їхнє комбінування, впливає на вибір типу дискурсу, його форму, аби втілити завдання автора – інформувати адресата або спонукати його до виконання предметно-практичної інтелектуальної чи мовленнєвої дії [4].

Отже, наукові здобутки сучасної когнітології, психолінгвістичні експерименти, досягнення прагмалінгвістики та усталені лінгвістичні й методичні підходи у характеристиці усної і писемної форм мовлення послуговували теоретичним і методологічним підґрунтям у запропонованій нами лінгводидактичній інтерпретації дискурсу у сфері усної та писемної комунікації.

Так, під час роботи з усним дискурсом головну увагу звертають на сталі мовні звороти, просодію, жести в дискурсі, особливості структури усного дискурсу та поділ його на елементарні дискурсивні одиниці, відмітною є і методика транскрибування дискурсу [5]. Під час роботи з писемним дискурсом на перший план висунуто питання граматики, виявлення дискурсивної специфіки мовних явищ. Особливості функціонування контексту в усному і писемному дискурсах впливають і на характер роботи з ними. Так, ситуаційний контекст в усному дискурсі сприймається безпосередньо, оскільки усний дискурс розгортається у площині «тут і зараз», тоді як для писемного дискурсу ситуація створення і ситуація сприймання віддалені, тобто просторово-часові параметри писемного дискурсу дискретні (розділені). Означене відображається і на роботі з прагматичним контекстом, зокрема з поняттям «адресат мовлення». Відсутність безпосереднього контакту підсилює роль категорії адресованості та модальності в писемному дискурсі, потребує їх чіткої вираженості, автор повинен продумати, а в окремих випадках – передбачити ту «віртуальну» взаємодію, яка можлива між ним і читачем у процесі сприймання останнім твору. Отож, роль прагматичного контексту в писемному дискурсі ускладнюється порівняно з усним, це простежимо, наприклад, у доборі мовних зворотів, у виборі влучних формулювань, комунікативних стратегій

для досягнення поставленої мети, у намаганні вплинути на інтелектуальну чи вольову сферу, емоційний стан, вчинки адресата, передбачити можливі реакції читача. Стосовно суб'єкта мовлення прагматичний контекст охоплює питання, пов'язані з його цілями, інтенціями, установками. З цього боку писемний дискурс відрізняється від усного більшим рівнем продуманості, усвідомленості, вмотивованості і підготовленості. Відзначені характеристики принципові для писемного дискурсу і визначають специфіку текстового компонента. Як зазначає О. О. Селіванова, «писемний дискурс має високий ступінь формальності та плановості, а усний – меншою мірою цих ознак» [11, 135]. Відповідно, для писемного дискурсу особливої ваги набувають такі категорії, як зв'язність, цілісність, послідовність, що допомагають авторові досягти поставленої мети за відсутності безпосереднього адресата мовлення [12].

Матеріалом дослідження процесу дискурсивної діяльності комунікантів слугує аналіз усної спонтанної комунікації, коли адресант і адресат перебувають у безпосередньому контакті один з одним і несуть взаємну відповідальність за наслідки спілкування. Інакше кажучи, дискурсні вміння виявляються в можливості вибрати адекватну стратегію спілкування, а отже, йдеться про комплекс мовленнєвої і немовленнєвої поведінки з метою реалізації комунікативного наміру кожного з партнерів. Зокрема, до означених стратегій ми віднесли такі: а) аналіз ситуації спілкування (час, місце, мета контакту, предмет розмови); б) прийняття рішення щодо програми своєї мовленнєвої / немовленнєвої поведінки, скерованої на досягнення комунікативної мети з урахуванням соціально-рольового портрету комунікативного партнера; в) усвідомлення комунікативного наміру іншого шляхом аналізу його мовленнєвої і немовленнєвої поведінки та визначення лінії впливу на нього у власних інтересах; г) використання конкретних мовленнєвих/немовленнєвих дій (тактик спілкування), спрямованих на досягнення комунікативного наміру; г) перебудова загальної лінії власної мовленнєвої/немовленнєвої поведінки з урахуванням поведінки партнера або збереження своєї попередньої лінії поведінки; д) відмова від інтересів партнера, збереження початкової комунікативної мети, спроба вплинути/змусити партнера прийняти її тощо. Слід під час навчання ознайомити майбутніх словесників із типовими ситуаціями спілкування, в яких вони зможуть реалізувати той чи інший тип (жанр) дискурсу, найбільш поширений у їхньому професійному спілкуванні (напр., політичний, науковий, педагогічний, публіцистичний, мас-медійний і т. ін.). Відповідно до цього об'єктами перевірки виступатимуть такі мовленнєві/немовленнєві дії студентів, як: а) вибір адресантом типу дискурсу згідно з поставленою комунікативною метою та виявом своїх комунікативних намірів у вербальній формі; б) побудова типу дискурсу певного жанру (наукові читання, дебати, інтерв'ю, публічний виступ) відповідно до його логіко-композиційної структури з використанням мовленнєвих формул, кліше, доречних в означеній ситуації; в) осягнення

адресатом комунікативної мети партнера та свого ставлення до неї, усвідомлення змісту повідомлюваного, аналіз усіх параметрів комунікативної ситуації та визначення на цій підставі власної поведінки; г) і зрештою, чи не найголовніше – вміння оцінити ситуацію з точки зору ефективності акту комунікації, в основі визначення якої лежить досягнення / недосягнення конкретної комунікативної мети.

Дещо складнішим, на нашу думку, є визначення дискурсивних умінь у сфері писемної комунікації, адже її учасники не вступають у безпосередній контакт, а відповідальність за наслідки комунікації лягає переважно на адресанта і визначається адекватністю його оцінювання значущих параметрів комунікативної ситуації і коректністю обраних мовленнєвих стратегій і тактик. З одного боку, дискурс у сфері писемної комунікації характеризуються тим, що питома вага припадає на текст і текстову категорію зв'язності, завершеності, композиційної оформленості, цілісності, а з іншого, – певну складність становить урахування параметрів екстралінгвістичного контексту, оскільки письмовий мовленнєвий витвір звично створюється поза безпосередньою комунікативною ситуацією.

Виходячи з наведених вище дефініцій поняття «дискурс» у трактуванні вітчизняних і зарубіжних учених, ми дійшли висновку, що поняття «екстралінгвістичний контекст» охоплює два полюси: суб'єкта, відправника тексту, оформленого в усній чи письмовій формі, і комунікативну ситуацію, в якій продукується дискурс. Це, власне, і дозволяє розглядати екстралінгвістичні властивості акту спілкування як сукупність таких обов'язкових складових: учасники акту комунікації, їхні комунікативні цілі та наміри, прагматичні установки, соціальні ролі, часово-просторові умови і сфера спілкування (офіційна, буденна, публічна, інтимно-дружня, професійна, видовищно-масова тощо), жанр дискурсу, що відображає специфіку реалізації комунікативного наміру суб'єкта мовлення у заданій ситуації спілкування.

Відповідно, об'єктами аналізу дискурсу у сфері писемної комунікації виступають такі знання і дискурсні вміння, як: а) усвідомлення комунікативної мети, яку реалізує створений або створюваний автором текст; б) уміння аналізувати комунікативну ситуацію, враховуючи її параметри (статусно-рольові характеристики учасників, умови перебігу і сферу спілкування і т. ін.), на підставі чого вибрати найбільш оптимальні способи досягнення комунікативного наміру; в) дотримання жанрово-стилістичних канонів обраного дискурсу; г) вміння будувати зв'язний текст з усіма властивими йому категоріями: цілісність, зв'язність, розгорнутість інформації, композиційна завершеність тощо; г) вміння інтерпретувати текст різного типу відповідно до комунікативного наміру автора та конкретної ситуації спілкування; д) вміння варіювати комунікативні засоби у зв'язку зі зміною умов спілкування, обираючи оптимальні комунікативні стратегії і тактики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки:

1. В останні десятиліття XX – поч. XXI століття провідними парадигмами лінгвістики стають прагматичні та когнітивні теорії, що розглядають текст у комунікації як вираження інтенцій мовців, а отже, у центрі уваги наукової спільноти опиняються когнітивно-дискурсні процеси та їхні прагматичні складові, як-от: ілюція мовця, реципієнт тексту, спільність пресупозиції тощо.

2. Мовленнєва діяльність утілюється в конкретних ситуаціях, у межах певного соціально-культурного контексту, а відтак для забезпечення успішної комунікації в адресата й адресанта повинен бути спільний прагматичний і когнітивний простір, що створюється спільною мовною і концептуальною картиною світу.

Подальші наші дослідження вбачаємо у дослідженні процесу дискурсивної діяльності комунікантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Богданов В. В. Коммуникативная компетенция и коммуникативное лидерство / В. В. Богданов // Язык, дискурс и личность : межвуз. сб. науч. тр. – Тверь : ТГУ, 1990. – С. 26–31.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
4. Горіна Ж. Д. Перспективи вивчення дискурсології у вищій школі / Ж. Д. Горіна // Вісник Львівського університету : Серія філологічна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/34_2/gorina.doc.
5. Дискурс. Програма курсу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philol.msu.ru/otip/new/main/course/discourse-prog 2005.doc>.
6. Кусько К. Я. Текстолінгвістика, текст і дискурс: актуальні та віртуальні тенденції розвитку / Кусько К. Я. // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2001. – Вип. 24. – С. 60–66.
7. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 208 с.
8. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1997. – № 2–3. – С. 3–19.
9. Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – 500 с.
10. Петрова Н. В. Текст и дискурс / Н. В. Петрова // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 123–131.
11. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Фіто-центр, 1999. – 148 с.
12. Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5–8 класів / І. О. Синиця. – К. : Радянська школа, 1965. – 318 с.